

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.099>
УДК 94:321.74:329.15(470)“1917/1923”

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20—30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
s_kul@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ В. ЛЕНІНА НА СОЦІАЛІЗМ (1917—1923)

Мета: встановити причини та сутність трансформації ленінської візії соціалізму, яка відбулася в 1917—1923 рр. і відображена в останніх його роботах та в заповіті. **Методологія дослідження** базується на цивілізаційному підході до історії та застосуванні принципів історизму, системності й контент-аналізу. **Наукова новизна** обґрунтовується унікальністю створеного пропагандою та терором російсько-радянського державного соціалізму, тоталітарна природа якого передбачала злиття держави із суспільством і поєднувала політичну й економічну залежність експропрійованого більшовицькими вождями суспільства з патерналістським ставленням експропрійованої ними ж держави до громадян. Називати провальною політику комуністичного штурму 1918—1920 рр. не випадає. На відміну від утопічного Марксового комуносоціалізму, комунобільшовизм Леніна виявився здійсненим. Більшовицька «революція згори» дозволила вождям створити багатомільйонну армію та придушити опір білогвардійських генералів. Натомість спроби більшовиків підірвати вільний ринок і запровадити державний розподіл матеріальних благ призвели до руйни, хаосу й голоду. Економічний колапс змусив Леніна зупинити штурм 1918—1920 рр., визнати товарно-грошові відносини, вільний ринок і приватне підприємництво. Попередня політика була оголошена «воєнним комунізмом», нав'язаним громадянською війною в Росії, однак Ленін від неї не відмовився,

Цитування: Кульчицький С. Еволюція поглядів В. Леніна на соціалізм (1917—1923). *Український історичний журнал*. 2026. № 3 (588). С. 99—117. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.03.099>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 3 (588)

а почав закликати партію більшовиків і керовану ним державу оволодіти товарно-грошовими відносинами в державному секторі та поступово знищити приватних підприємців. Після запровадження нової економічної політики поставлені ним у 1918—1920 рр. завдання залишалися незмінними: усі засоби виробництва у власності суспільства перевести у власність держави, тобто доповнити політичну залежність суспільства від держави залежністю економічною. **Основні результати.** Уже в жовтні 1921 р. Ленін став закликати використовувати капіталістичні методи господарювання в одержавлених «командних висотах» економіки, а з лютого 1922 р. з лексикону вождя зник термін «продуктообмін»: він зрозумів, що держава-комуна, тобто зрослена з радами робітничих і солдатських депутатів більшовицька партія, здатна поставити собі на службу товарно-грошові відносини й знищити тимчасово допущений в економіку приватний капітал. У політичному заповіті він відмовився від цілковитого переведення приватної власності суспільства у власність держави й обґрунтував необхідність запровадження кооперативної форми власності на засоби виробництва, яка мусила існувати паралельно з державною власністю. Це виключало необхідність примусової колективізації багатомільйонного селянства, тобто відчуження приватної власності. Паралельне існування двох форм власності руйнувало ленінську конструкцію державного соціалізму. Партія більшовиків уже на чолі з Й. Сталіним відмовилася переглядати курс на побудову державного соціалізму, названого «воєнним комунізмом», і провадила попередній ленінський курс 1918—1920 рр., не зупиняючись перед масовими репресіями та навіть геноцидом.

Ключові слова: *товарно-грошові відносини, вільний ринок, «воєнний комунізм», держава-комуна, комунобільшовизм, продуктообмін, нова економічна політика, радгосп, сільськогосподарська комуна, кооператив.*

У грудні 1922 р. В. Ленін готувався до виступу на X Всеросійському з'їзді рад, плануючи розкрити тему про кооперацію. Зберігся план його промови, що мав назву «Центроспілка: її особливе значення». У листі до голови Центроспілки Льва Хінчука Ленін запитував нові дані про діяльність кооперації [1, с. 418], однак уже 16 грудня різке погіршення здоров'я виключило його з політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, Ленін надиктував три листи до ЦК РКП(б) і п'ять статей. Друга стаття, надиктована 4 і 6 січня 1923 р., мала назву «Про Центроспілку та її значення з точки зору непу». Вона була надрукована 26 і 27 травня 1923 р. в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію». У статті містилося сенсаційне твердження: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне [...] із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» [2, с. 37].

Державний соціалізм, побудований у Радянському Союзі в ході перетворень 1920—1930-х рр., мав тільки одного творця — В. Леніна. Те, чого Ленін не встиг зробити, зробив Й. Сталін, користуючись указівками попередника. Рекомендації Леніна, що містилися у статті «Про кооперацію», включно із закликом переглянути панівний погляд на сутність соціалізму, Сталін проігнорував.

Щоб встановити, що саме Ленін мав на увазі, висловлюючи думку про інший вигляд соціалізму, не варто обмежуватися аналізом статті «Про кооперацію». Необхідно встановити, як вождь удосконалив своє бачення комунобільшовизму: попри його власні твердження, воно докорінно відрізнялося від комуносоціалізму основоположників марксизму.

Той різновид соціалізму, який народжувався в Росії після повалення самодержавства, був реалізований В. Леніним в утворених більшовиками радянських республіках завдяки майстерно поєднаній суміші утопічного Марксового комуносоціалізму з реалістичним змістом «неусвідомленого соціалізму» народних низів. Термін «неусвідомлений соціалізм» належав імператорському раднику П. Дурново, який у лютому 1914 р. звертався до Миколи II із запискою, у якій радив відмежуватися від війни, що назривала в Європі. Документ цікавий аналізом катаклізмів, неминучих у разі поразки у війні з Німеччиною. «Ці потрясіння, — писав він, — матимуть якраз соціальний, а не політичний характер. Особливо сприятливий ґрунт для соціальних потрясінь являє собою, звичайно, Росія, де народні маси, без всякого сумніву, сповідають принцип неусвідомленого соціалізму». «Російський простолюдин, селянин і робітник, — писав Дурново, — однаково не шукає політичних прав, йому і непотрібних, і незрозумілих. Селянин мріє про дармове наділення його чужою землею, робітник — про передачу йому всього капіталу й прибутків фабриканта, і далі цього їхні жадання не йдуть» [3, с. 196].

Найбільш точно висловився про взаємозв'язок особистості В. Леніна та породженого ним суспільно-політичного режиму й соціально-економічного ладу професор Гарвардського університету (США) Р. Пайпс: «Нема потреби вірити, що історію роблять “великі люди”, — починав він другу частину книги “Російська революція”, — щоб визнати величезне значення особистості Леніна та його впливу на ходу російської революції та на створення особливого політичного ладу... Комуністична Росія з моменту своєї появи була дивовижним відображенням свідомості й волі однієї людини, її біографія та історія злилися та розчинилися одна в одній» [4, с. 7].

У двотомнику з історії російської революції (Берлін, 1931—1933 рр.) Л. Троцький зауважував: «Залишається запитати, і це досить-таки важливе питання, хоч поставити його легше, ніж на нього відповісти: як пішов би розвиток революції, якби Ленін не доїхав до Росії у квітні 1917 року?» [Цит. за: 5, с. 332]. Тепер можна відповісти на це запитання. Без Леніна більшовики залишилися б однією з фракцій російської соціал-демократії. Розвиток країни після повалення самодержавства відбувався б у межах існуючої реальності, а Росія не загрузла б у спотвореному світі ленінського комунобільшовизму. Російська держава не увібрала б у себе всі ресурси суспільства та не перетворилася б на страхітливого тоталітарного монстра.

Професор Оксфордського університету Р. Сервіс твердив, що ленінська партія прийшла до влади, не маючи детального плану формування нового державного ладу [6, с. 88]. Це помилкове твердження. В. Ленін мав добре продуману стратегію. Р. Сервіс слушно зауважував, що Ленін приховував плани утвердження власної системи влади й власності, спираючись на праці основоположників марксизму: «Ленін, неначе детектив-інтелектуал, переорював їхні тексти в пошуках посилення. Його аналіз, хоча й до певної міри виправданий, був здійснений із застосуванням украй вибіркового підходу до неспівбіжних текстів, написаних його інтелектуальними героями» [6, с. 79].

Повернувшись з еміграції в Петроград, В. Ленін виступив на зборах більшовиків і перед делегатами Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депу-

татів у Таврійському палаці. 20 квітня 1917 р. газета «Правда» надрукувала тези, обґрунтовані в цих доповідях. Документ увійшов в історію як «Квітневі тези».

Вчитуючись у «Квітневі тези», ми не знаходимо тієї сили, яка повалила самодержавний режим — рад солдатських депутатів: це були організації мобілізованих селян і робітників, але в рамках марксистської теорії їх ніби не існувало. Проте ради солдатських депутатів у тилкових гарнізонах і солдатські комітети на фронтах привертали до себе найпильнішу увагу більшовиків. Тільки більшовики створювали озброєні загони бойовиків при радах робітничих депутатів (червоногвардійців) і військові організації («воєнки») РСДРП(б) на фронтах та у великих гарнізонах.

Половина «Квітневих тез» була присвячена перетворенням, які мали здійснюватися після завоювання політичної влади партією більшовиків. Здавалося, що більшовицький вождь повторював гасла «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса. Коли Маркс поділив свій умоглядний комунізм на дві фази, першу з яких назвав соціалізмом, шлях до комунізму почали розуміти як експропріацію великих власників з утвердженням загальнонародної власності на засоби виробництва. Однак комунобільшовизм Леніна аніскільки не походив на комуносоціалізм Маркса, який оперував у рекомендаціях щодо досягнення комунізму «уявленими спільнотами» (клас, нація, суспільство, народ), тобто спільнотами без внутрішньої структурованості, позбавленими можливості діяти як згуртована політична сила. Годі було сподіватися, що експропріація великих власників призведе до ліквідації приватної власності на засоби виробництва та перетворення її на загальнонародну власність, у чому вбачалася сама сутність комунізму. Тим часом Ленін оперував структурованими спільнотами — власною партією та радами робітничих і солдатських депутатів, які мав намір перетворити на державні органи. Повторюючи у «Квітневих тезах» заклики вражених «неусвідомленим соціалізмом» російських низів, він насправді мав на меті не тільки ліквідацію великих власників, а й експропріацію його партією та державою приватної власності десятків мільйонів селян, ремісників, кустарів, торговців, щоб позбавити їх економічної незалежності від держави. Жодна із суспільних верств, не виключаючи пролетаризованих селян, які марили про ділянку поміщицької землі, не була б у захваті від «усвідомленого соціалізму» вождя більшовиків.

У «Квітневих тезах» Ленін пропонував, щоб партія більшовиків назвала себе комуністичною, а не соціал-демократичною. Пропозиція була реалізована в березні 1918 р. VII з'їздом РКП(б). Рекомендувалося ухвалити нову, комуністичну партійну програму — це було виконано VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. Нарешті, висувалася ідея створити «державу-комуну». Ленін бачив свою партію після завоювання влади не просто урядовою, а державною. Якщо державна партія ставала комуністичною, то держава теж мусила стати такою. Привид комуністичної революції в її ленінській інтерпретації простерся над Росією вже у квітні 1917 р., тобто за рік до її початку.

У питанні про власність різниця між марксизмом і ленінізмом була найбільшою. Зіставимо два твердження, щоб побачити її. У написаній Леніним програмі РКП(б) говорилося: «Неухильно продовжувати й довести до кінця почату й у го-

ловному й основному вже закінчену експропріацію буржуазії, перетворення засобів виробництва й обігу у власність Радянської республіки, тобто у спільну власність усіх трудящих» [7, с. 420]. У книзі М. Бухаріна та Є. Преображенського «Азбука комунізму» (1919) стверджувалося: «При диктатурі пролетаріату, яка є тимчасовою установою, засоби виробництва по суті справи належать не всьому суспільству без винятку, а тільки пролетаріату, його державній організації» [8, с. 60].

В обох твердженнях власність на засоби виробництва прив'язується до держави. Тієї самої держави-комуни, створення якої задекларував Ленін у «Квітневих тезах». Виходить, що експропрійована в панівних класів у ході пролетарської революції власність стає, з одного боку, «спільною власністю пролетаріїв» (за Марксом і Енгельсом), а з іншого — власністю держави-комуни (за Леніним).

«Спільна власність пролетаріїв» узгоджується з головною тезою «Маніфесту Комуністичної партії»: «[...] комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності» [9, с. 422]. Однак державна власність є різновидом приватної власності, адже засоби виробництва перебувають у володінні й розпорядженні тих, хто контролює державу. Звідси висновок: не випадає називати комуністами більшовиків, які вигадали й реалізували ідею держави-комуни. Однак услід за Леніним вони назвали себе саме комуністами, і з цим тепер нічого не вдієш — усі звали.

В опублікованому в 1994 р. дослідженні більшовицької Росії Р. Пайпс стверджував, що ленінська практика глибоко споріднена з практикою самодержавної Росії: «Традиційно російський монарх концентрував у своїх руках всю законодавчу й виконавчу владу, реалізовану без участі яких-небудь зовнішніх органів. Він управляв країною з допомогою служилого дворянства й чиновництва, відданого не стільки інтересам держави або нації, скільки йому особисто. Від перших же днів свого правління Ленін застосував цю саму модель [...]. Як і його попередники в Московській Русі, радянський правитель заявив свої права на всі багатства й доходи країни. Почавши з декретів про націоналізацію землі й промисловості, уряд підпорядкував собі всю власність, за винятком предметів особистого користування. Оскільки уряд знаходився в руках однієї партії, а партія, своєю чергою, підкорялася волі свого вождя, Ленін був де факто власником усіх матеріальних ресурсів країни» [10, с. 595].

Треба підкреслити, що Ленін завжди зосереджувався на соціалізмі, тобто першій фазі комунізму з розподілом матеріальних благ за працюю. Друга фаза, тобто повний комунізм з розподілом матеріальних благ за потребами, його не цікавила. Проте він не раз згадував про «світле майбутнє» людства, цінуючи пропагандистське значення таких закликів.

Маркс пов'язував появу першої фази комунізму, яку назвав соціалізмом, з ліквідацією приватної власності на засоби виробництва, з відмиранням товарно-грошових відносин і вільного ринку. Ленін позбувся Марксового утопізму, тому що включив у свою систему перетворень не «уявлені», а структурно окреслені й ієрархізовані спільноти — партії та держави. Разом із тим вождь більшовиків пішов слідами Маркса, коли розпочав комуністичний штурм з утопічних спроб замінити вільний ринок державним розподілом матеріальних благ. Програма РКП(б) вимагала досягти такої

мети в соціалістичних перетвореннях: «У галузі розподілу завдання радянської влади в цей час полягає в тому, щоб неухильно продовжувати заміну торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів. Метою є організація всього населення в єдину сітку споживчих комун, здатних з найбільшою швидкістю, планомірністю, економією і з найменшою затратою праці розподіляти всі необхідні продукти, строго централізуючи весь розподільний апарат» [7, с. 426].

Ця мета, як поступово переконувалися більшовики, була утопічною. Проте Ленін упродовж трьох років, з 1918 по 1920, наполегливо її реалізовував, прирікаючи десятки мільйонів людей на злигодні й голод.

«Комуністичне будівництво» в Росії почалося після укладення Брестського миру з Центральними державами й тривало під гаслом з «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса та Ф. Енгельса про експропріацію буржуазії пролетаріатом. Та за лаштунками такого гасла відбувалася масштабніша експропріація: більшовицької партії, що ставала масовою — її вождями; більшовицькою партією — рад робітничих і солдатських депутатів, які ставали державними органами; державою-комунною, що створювалася шляхом злиття більшовиків із радами — російського суспільства. Щоб зробити можливим злиття своєї партії з радами, Леніну довелося тимчасово погодитися на селянсько-солдатську вимогу «чорного переділу», яка призвела до появи у країні мільйонів селян-власників. Однак програма РКП(б) перекреслювала наслідки «чорного переділу» заявою про створення підконтрольних державі радянських господарств (радгоспів) і так само підконтрольних сільськогосподарських комун як магістрального напрямку на шляху формування «соціалістичного землеробства».

Суспільно-політичні й соціально-економічні перетворення здійснювалися за допомогою облудної пропаганди та прямого насилля, можливості для якого забезпечувала диктатура держави. Одразу після повернення з еміграції Ленін поставив перед керівниками партії більшовиків завдання захопити владу, підкреслюючи: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство» [11, с. 341]. Після здобуття влади він повторив цю думку в більш розгорнутій формі: «Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається» [12, с. 364].

Позбавлення людини політичної та економічної свободи змушувало державу-комуни брати на себе патерналістські функції. Людина позбавлялася здатності прожити без держави. Патерналізм надавав державі колосальну додаткову силу у спілкуванні з поневоленим суспільством. Одночасно він влаштовував більшу частину суспільства.

* * *

Усунувши завдяки Брестському миру загрозу з боку Німеччини, В. Ленін у березні 1918 р. отримав можливість вибудувати на руїнах Російської революції свою власну революцію — «революцію згори».

31 березня у протоколі засідання ЦК РКП(б) було зазначено: «Констатовано, що період завоювання влади закінчився, іде основне будівництво». У ході об-

говорення питання — що робити далі? — виникли різні думки й було вирішено скликати пленум ЦК РКП(б) [13, с. 558 (примітка)].

На пленумі ЦК РКП(б) 7 квітня Ленін висловив міркування стосовно тактики та стратегії партії в період переходу до «безпосереднього комуністичного будівництва». Цекісти доручили йому «виробити тези, що стосуються даного моменту й подати в ЦК». На підставі тез та обміну думками в найближчому оточенні він написав програмну статтю. 26 квітня стаття була прийнята цекістами як керівництво до дій, 28 квітня вона була опублікована газетою «Правда» під назвою «Чергові завдання Радянської влади».

У виступі на засіданні Раднаркому 4 березня 1918 р. Ленін заявив: «Завдання соціалізму — перехід усіх засобів виробництва у власність усього народу, а зовсім не в тому, щоб судна перейшли до судових робітників, банки — до банківських службовців [...]. Ми завдання, мету соціалізму бачимо в тому, щоби перетворити землю, підприємства у власність Радянської республіки» [14, с. 393]. Отже, гасла «Землю — селянам!» і «Фабрики — робітникам!», під якими вожді більшовиків приходили до влади, означали для них щось протилежне тому, на що розраховували об'єднані в ради робітничих і солдатських депутатів народні низи. Вожді мали намір передати засоби виробництва під примарною назвою «загальнонародної власності» у власність держави-комуни. Не усвідомлюючи підступності більшовиків, які прокрадалися до влади за спиною рад, Карл Каутський даремно звинувачував партію Леніна в анархо-синдикалізмі.

У картині соціалістичних перетворень, яка перебувала перед внутрішнім зором Леніна, панівною була державна власність, замаскована під «загальнонародну», тобто суспільну. Та разом із тим вождь йшов слідами Маркса, вважаючи, що експропріація експропріаторів означає не тільки зникнення в суспільстві приватної власності на засоби виробництва, а й пов'язаних із нею економічних категорій — товарно-грошових відносин і вільного ринку.

Неможливо документально встановити, чому впродовж трьох років Ленін намагався створювати в Росії соціально-економічний лад, позбавлений товарно-грошових відносин і вільного ринку. Однак можемо припустити, чому в цьому випадку Ленін пішов за Марксом. Здійснюючи контроль над виробництвом, налагоджуючи облік усієї виробленої продукції та розподіляючи між людьми матеріальні блага так, як це вважали за доцільне чиновники цієї держави, вожді більшовиків набували просто-таки казкової влади над експропрійованим суспільством.

Вивчаючи праці В. Леніна 1918—1920 рр., постійно натрапляємо на різко негативні оцінки торгівлі як акту купівлі-продажу. Механізм заміни «стихії ринку» організованим державою розподілом матеріальних благ Ленін виклав у березні 1918 р. в чорновому начерку проекту програми РКП(б). Ставлячи розподіл у центрі «соціалістичної організації виробництва в загальнодержавному масштабі», він передбачав таку динаміку: «Спочатку державна монополія “торгівлі”, потім заміна, повна й остаточна, “торгівлі” планомірно організованим розподілом через спілки торгово-промислових службовців, під керівництвом Радянської влади». Спілки торгово-промислових службовців мусили взаємодіяти зі споживачами матеріальних благ.

Виникала необхідність «примусового об'єднання всього населення в споживчо-виробничі комуни». За такої організації розподілу гроші ставали зайвими [13, с. 71].

Фундаментально змінювалося становище робітничого класу — «гегемона революції»: при капіталізмі робітники користувалися свободою вибору місця праці — при ленінському комунобільшовизмі вони втрачали цю свободу. «Необхідне в цілях планомірного розвитку народного господарства максимальне використання всієї наявної в державі робочої сили, — проголошувалося у програмі РКП(б), — її правильний розвиток і перерозподіл як між різними територіальними областями, так і між різними галузями народного господарства, повинно скласти найближче завдання господарської політики Радянської влади» [15, с. 403—404].

У радянській історіографії, присвяченій колективізації сільського господарства, завжди підкреслювалося, що тільки колективними зусиллями селяни могли вийти зі стану технічної відсталості. Можна погодитися з тим, що машинізація, тракторизація та електрифікація справді були засобами підвищення продуктивності праці на селі, проте створення радянських господарств і селянських колективних господарств призводило передусім до одержавлення панівної в країні сфери сільськогосподарського виробництва. Селянин-одноосібник, що працював із використанням власних засобів виробництва, не перебував в економічній залежності від держави. Навпаки, держава перебувала в залежності від селянина, адже їй доводилося або купувати продовольство, або реквізувати його, руйнуючи тим самим мотивацію виробника працювати з повною віддачею. Потрапляючи або в селянський колгосп, або в державний радгосп, селянин опинявся в лабетах держави, яка диктувала пропорції розподілу врожаю та умови його вирощування.

На час прийняття програми РКП(б) поміщицькі маєтки, за винятком перетворених на радгоспи зразково-показових господарств, були поділені між селянськими громадами. Більшість селян перетворилася з голоти на власників, а власників було набагато важче втягувати в радгоспи або комуни. Тим часом влада розгорнула масштабне одержавлення промисловості й транспорту, що передбачало забезпечення робітників і службовців продовольством.

Вихід із цієї колізії В. Ленін бачив в організації соціального розколу села. 8 травня 1918 р. Раднарком ухвалив декрет «Про надання Наркомпроду надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка приховує хлібні запаси та спекулює ними». Наступного дня ВЦВК схвалив декрет, після чого Раднарком опублікував постанову «Про мобілізацію робітників на боротьбу з голодом».

Експропріацію засобів виробництва у власності поміщиків і буржуазії вожді більшовиків провели, спираючись на підтримку народних низів. Натомість комуністичний штурм на селі не супроводжувався експропріацією засобів виробництва в селян, які були здатні виробляти продукцію, призначену на продаж. Об'єктом експропріації стала сільськогосподарська продукція.

21 листопада 1918 р. Раднарком ухвалив декрет «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства». Він покладав на Наркомпрод обов'язки щодо заготівлі й розподілу серед населення всього того, що воно отримувало завдяки забороненій владою тор-

гівалі. Логіка комуністичного штурму обумовила появу продрозверстки. Починаючи з осені 1918 р. місцева влада почала накладати на селян обов'язкові завдання, виходячи зі своїх потреб. Ці завдання розверстувалися між повітами, волостями й селами.

Урядовий декрет про хлібну й фуражну розверстку з'явився 11 січня 1919 р. Упродовж 1919 і 1920 рр. розверстка поширилася майже на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Величина розверстки визначалася двома факторами: по-перше, потребами держави у продовольстві та сировині безвідносно до потреб самих селян; по-друге, здатністю державних заготівельних органів вилучити те, що їм було потрібно. Отже, продрозверстка була реквізицією.

Мати справу з десятками мільйонів одноосібників було важко навіть технічно, не кажучи вже про те, що чиновники не могли контролювати тривалий процес вирощування сільськогосподарської продукції. Але ж держава-комуна претендувала на те, щоб розподіляти за власним вибором вироблені в місті й селі матеріальні блага без втручання вільного ринку, який робив такий розподіл суто автоматично та з належною справедливістю.

Для усунення ринку найкраще підходило об'єднання робітничих колективів не із селянськими громадами економічно відособлених селян, а із сільськими виробничими колективами. Знищення ринкових відносин, яке на думку Леніна, було центральним пунктом його системи влади й власності, пов'язувалося з цілковитою ліквідацією в суспільстві (тільки в суспільстві!) приватної власності на засоби виробництва. Так склалося, що вожді більшовиків здобули можливість експропріювати засоби виробництва, якими користувалися поміщики й капіталісти, але не засоби виробництва у володінні селян, кустарів, ремісників, торгівців — усіх тих, кого зневажливо називали «дрібною буржуазією». Саме тому з'явилася підміна експропріації засобів виробництва в найчисленнішій верстві російського суспільства у вигляді експропріації селянської продукції — продрозверстки.

Проте перспективу просування своєї системи влади й власності В. Ленін не втрачав. Під час комуністичного штурму він так визначав долю мільйонів дрібних виробників і землеробів: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих земельних власників і капіталістів» [16, с. 38].

Враховуючи неможливість здобуття влади без підтримки селянсько-солдатських мас, партія Леніна взяла на озброєння гасло есерівської програми про зрівняльний поділ землі, включаючи поміщицьку, тобто «чорний переділ». Однак більшовики не приховували того, що їхні погляди не збігаються з проголошеною в Декреті про землю вимогою селянських мас про «чорний переділ». На II Всеросійському з'їзді рад 26 жовтня 1917 р. з приводу ухваленого Декрету про землю Ленін заявив: «Як демократичний уряд ми не можемо обійти постанову народних низів, хоч би ми з нею були незгодні» [14, с. 24].

Проте все-таки обійшли. 9 лютого (27 січня) 1918 р. ВЦВК видав нібито на додачу до Декрету про землю «Основний закон про соціалізацію землі». Термін «соціалізація землі» походив із есерівського політичного словника й означав передачу всієї землі без викупу в розпорядження органів самоуправління для зрів-

няльного поділу за трудовою або споживчою нормою між селянами, котрі провадили своє господарство власною працею. Зміст соціалізації більшовики вивернули навиворіт. Земля переходила в розпорядження державних органів замість неіснуючих органів самоуправління. Врешті-решт, сам Ленін визнав, що вийшла не соціалізація, а націоналізація землі, ідентична за змістом націоналізації «командних висот» економіки [17, с. 311].

Офіційно задеклароване скасування приватної власності на землю означало, що на передній план вийшла проблема землекористування. У Декреті про землю вказувалося ясно: форми користування землею мали бути цілком вільні, як це вирішувати в окремих селах — подвірне, хутірське, общинне, артільне. А в ухваленому через три місяці законі про соціалізацію цю ключову проблему замовчали. Вказувалося тільки, що держава сприятиме соціалістичним формам землеробства, тобто радгоспам і комунам.

Наприкінці 1918 р. за безпосередньої участі Леніна уряд підготував третій земельний декрет, характер і мета якого розкривалися самою назвою: «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті містилася ключова фраза: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитись як на скороминущі і нежиттєздатні» [18, с. 126]. Текст декрету було опубліковано 14 лютого 1919 р.

На VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. В. Ленін домігся ухвалення нової програми партії з чітко визначеною комуністичною перспективою, але заборонив компартійно-радянському апарату поспішати з втіленням у життя її вимог, у тому числі декрету Раднаркому від 14 лютого 1919 р. про перехід до колективізації землеробства. Адже селянство антирадянськими повстаннями демонструвало негативне ставлення до комуністичного штурму.

* * *

Усі три роки «безпосереднього комуністичного будівництва» (вислів В. Леніна) супроводжувалися громадянською війною. Нерідко в 1918—1920 рр. на боці поміщиків і капіталістів, які відстоювали право на існування, опинялися дрібні власники. Це надавало громадянській війні особливого драматизму.

Не треба забувати, що російський комунізм, не будучи утопічною доктриною, яка народилася в головах основоположників марксизму, теж був умоглядним виворотом Леніна. Це не раз підкреслювали дослідники його діяльності. Подібну думку висловив в безособистісному виразі сам Ленін, аргументуючи в березні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) необхідність переходу від «безпосереднього комуністичного будівництва» до нової економічної політики: «Коли хтось із комуністів мріяв, що за три роки можна переробити економічну базу, економічні корені дрібного землеробства, то він, звичайно, був фантазер. І — ніде правди діти — таких фантазерів серед нас було немало. І нічого тут немає особливо поганого. Звідки ж було в такій країні почати соціалістичну революцію без фантазерів?» [19, с. 52—53].

Протилежність намірів основоположників марксизму й Леніна змушує зробити висновок про те, що в Росії народжувався не комунізм у його першій фазі,

позначеною Марксом популярним терміном «соціалізм» із розподілом матеріальних благ за працею. У Росії народжувалася суміш фантастичних уявлень Леніна про соціально-економічний лад із притаманними цьому суспільству історичними традиціями. Ця суміш не мала адекватної назви, тому що її родоначальник маскував свої наміри теорією революційного марксизму.

«Науковий» комунізм К. Маркса та Ф. Енгельса був таким же утопічним, як комуністичні доктрини їх попередників. Однак те, що не мало назви й позначалося як цілком оригінальна система влади й власності, могло втілитися в життя. Адже Ленін спирався на реальні настрої «неусвідомленого соціалізму», які проявилися під час революційної самоорганізації російських низів у радах робітничих і солдатських депутатів.

Коли громадянська війна завершувалася, а в економічній політиці так само панувала продрозверстка, селяни стали активніше виступати проти влади. Під час роботи X партійного з'їзду Л. Троцький придумав повстання Кронштадтського гарнізону й жорстоко розправився з балтійськими моряками. Для делегатів з'їзду це повстання стало остаточним аргументом необхідності докорінної зміни політики, якої партія дотримувалася попередні три роки. Це полегшило В. Леніну завдання — заручитися підтримкою компартійно-радянської номенклатури для ухвалення рішення, яке сформувалося в нього в попередні кілька тижнів: припинити комуністичний штурм.

У кожному томі «Повного зібрання творів» В. Леніна Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС вміщував підготовчі матеріали: плани промов, начерки проблем тощо. Якщо у статтях і промовах надзвичайно вправного у приховуванні своїх думок політика ми знаходимо дзвінкі фрази про класову боротьбу й загрозу з боку внутрішніх і зовнішніх капіталістів, то в не призначених для публікації підготовчих матеріалах можна зустріти вислови та образи, які визначали ставлення вождя до таємних механізмів та інститутів влади.

Особливо цікавим є план промови про заміну розверстки натуральним податком, який датується першою половиною березня 1921 р. Цей план містить характеристику комуністичного штурму як політики, що не відповідала доктринальним установкам партії більшовиків, а була нав'язана умовами війни: «Надто поспішний, прямолінійний, непередбачуваний “комунізм” наш викликався війною і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики» [19, с. 344].

Було б логічним очікувати, що у великій за обсягом і призначеній для мас популярній брошурі «Про продовольчий податок», яку Ленін закінчив 21 квітня 1921 р., знайдеться місце не тільки для засудження, але й для виправлення попереднього економічного курсу. І справді, у ній уперше з'явився термін «воєнний комунізм», а продовольчий податок був охарактеризований як «одна з форм переходу від своєрідного “воєнного комунізму”, вимушеного крайньою нуждою, розоренням і війною, до правильного соціалістичного продуктообміну» [19, с. 200].

Термін «воєнний комунізм» використовувався в брошурі п'ять разів. Чотири рази він брався в лапки, а в прикінцевій частині брошури подавався вже без лапок. Прикметник «воєнний» маскував провальний комуністичний штурм.

Вираз «провальний комуністичний штурм» треба правильно розуміти. Йдеться про те, що зведена Леніним державна конструкція виявилася нежиттєздатною, тому що претендувала розподіляти матеріальні блага між виробниками без використання товарно-грошових відносин і вільного ринку. Проте «командні висоти» економіки за три роки були успішно одержавлені. Суть проблеми полягала лише в тому, щоб у цю державну конструкцію вдихнути життя.

Коли Ленін у відносинах із селянами переходив від продрозверстки до натурального податку, він ще не знав, як повинна функціонувати держава-комуна. У його тодішньому уявленні як соціалізм, так і повний комунізм були позбавлені товарно-грошових відносин і вільного ринку. Тобто держава-комуна в обох фазах комунізму нібито мусила брати на себе розподіл матеріальних благ, які ставали вже не товарами, а продуктами. Саме такий хід думок вождя встановлюється при вивченні змісту популярної брошури «Про продовольчий податок».

В. Ленін надто повільно йшов до думки про те, що держава-комуна нездатна розподіляти матеріальні блага між їх виробниками зусиллями власних чиновників. Але в жовтні 1921 р. вождь не тільки дозрів до того, щоб запропонувати партії критичну оцінку політики «безпосереднього комуністичного будівництва», але й висунув до певної міри позитивну програму, що випливала з досвіду перших місяців непу. У статті «До четвертих роковин Жовтневої революції», яку газета «Правда» надрукувала 18 жовтня 1921 р., він писав: «[...] не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку потрудіться збудувати спочатку міцні містки, які ведуть у дрібноселянській країні через державний капіталізм до соціалізму, інакше ви не підведете до комунізму, інакше ви не підведете десятки й десятки мільйонів людей до комунізму» [16, с. 143].

Сенсаційно новим був заклик використовувати в одержавленій економіці методи господарського розрахунку, тобто порівнювати витрати на виробництво продукції з відпускнуою ціною. Зіставлення показувало, чи приносить виробництво прибуток, чи залишається збитковим, потребуючи негайних поліпшень. Отже, Ленін закликав використовувати в одержавленій економіці капіталістичні методи господарювання.

Через десяток днів, у доповіді про нову економічну політику на VII Московській губпартконференції Ленін поділився з московськими більшовиками такими думками: «Я думаю, що навчитися розуміти комерційні відносини й торгівлю, — це наш обов'язок, і ми почнемо успішно вчитись і навчимося, коли станемо говорити про це завдання прямо. Нам довелося відступати настільки, що питання про торгівлю стало практичним питанням партії, питанням економічного будівництва. Чим диктується перехід на комерційні начала? Навколишньою обстановкою, теперішніми умовами. Він є необхідним для того, щоб велика промисловість швидко відбудувалась і швидко зв'язалася з землеробством, щоб вийшов правильний продуктообмін» [16, с. 207—208].

Якщо у статті, опублікованій газетою «Правда» 18 жовтня 1921 р., у центрі уваги перебувала одержавлена промисловість, яку вимагалось перевести на

госпрозрахунок, то в цій промові з'явилося поняття «державна торгівля». Ленін звертався до більшовиків із закликом навчитися торгувати. Держава повинна була приділити пильну увагу розвитку торговельних функцій кооперації, створювати синдикати, товарні біржі, гуртові ярмарки, розгортати мережу гуртової й роздрібною торгівлі.

Ленін ще не відмовлявся від ідеї виробництва та розподілу благ без посередництва товарно-грошових відносин. В організованому державою продуктообміні він вбачав суть своєї системи влади й власності, замаскованої під термін «комунізм». Але підійти до продуктообміну він тепер бажав шляхом використання капіталістичних методів господарювання у промисловості й торгівлі.

Встановлення в одержавлених «командних висотах» капіталістичних методів і форм господарювання та повернення до ринку у відносинах між містом і селом пов'язувалося з легалізацією приватної торговельно-підприємницької діяльності. «Державний капіталізм» не міг існувати без переслідуваної раніше приватної ініціативи. Остання покликала до життя прошарок непманів — гуртових торговців, біржових ділків, маклерів, комісіонерів, орендарів і власників підприємств.

Востаннє Ленін використав термін «продуктообмін», працюючи в лютому 1922 р. над планом статті «Нотатки публіциста»: «Коли фундамент соціалістичної економіки можна вважати закладеним? Коли забезпечений продуктообмін із селянством» [16, с. 486—487]. У наступних працях цього терміна вже нема. У тому ж лютому 1922 р. вождь наставляв наркома юстиції Д. Курського керуватися тим, що уряд визнає і буде визнавати лише державний капіталізм. Від наркомату юстиції він вимагав провести низку показових процесів проти непманів у Москві, Петрограді, Харкові та ін. [16, с. 380].

* * *

В. Ленін, як було показано, поступово доходив думки про те, що держава-комуна здатна поставити собі на службу товарно-грошові відносини, використати їх в контрольованому нею обміні матеріальними цінностями між виробниками та споживачами та знищувати тимчасово допущений в економіку приватний капітал. Тепер потрібно звернути увагу на те, як еволюціонувала позиція вождя у ставленні до кооперативних об'єднань.

Селяни ще з ХІХ ст. з власної ініціативи організовували сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні. Будь-які форми сільськогосподарської кооперації не передбачали відчуження селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язування їх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими в сталінський період закріпилася назва колгоспів, мали іншу природу. Колгоспи базувалися на відчуженні засобів виробництва. Якщо форми кооперативів розрізнялися за стадіями виробничого процесу, то форми колгоспу визначалися ступенем від-

чуження засобів виробництва, яке могло бути цілковитим (комуна), проміжним (артіль) і початковим (товариство спільного обробітку землі).

Ленін розумів принципову різницю між кооперативами й колгоспами. У брошурі «Про продовольчий податок» (травень 1921 р.), яка претендувала на осмислення відступу до нової економічної політики, селянські кооперативи розглядалися як чужорідне комунобільшовизму явище.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку Леніна-практика. У згаданій брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою, спрямовувалися в річище кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперативному селянинові легше було стати колгоспником, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав Ленін, — у разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства й полегшення його переходу у невизначений строк до великого виробництва на началах добровільного об'єднання» [19, с. 208]. Отже, хід думок цілком зрозумілий: про колективізацію поки що мріяти не доводиться, треба зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації.

Підіємо підсумки. На початку 1920-х рр. теоретичні установки та політичний курс державної партії щодо виробничих об'єднань багатомільйонного селянства визначалися такими параметрами:

- створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважалися елементами капіталістичної економіки;
- створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементами соціалістичної економіки;
- ставлення партії до існуючих комун як вищих за доктриною форм селянських об'єднань було негативним унаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не мала пояснень;
- держава відкладала колективізацію селянських господарств на невизначене майбутнє, але за допомогою пільг сприяла організації колгоспів, убачаючи в них елемент соціалістичного ладу;
- держава сприяла розвитку кооперативів у сільському господарстві, вважаючи їх передумовою майбутньої колективізації.

Ці п'ять висновків треба зіставити зі змістом статті Леніна «Про кооперацію». Співвіднесення висловлених у ній ідей із попереднім теоретичним і практичним доробком партії в галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни цього ленінського документа. Без такого порівняння аналіз статті «Про кооперацію» не буде продуктивним.

Після трьох років комуністичного штурму Ленін усвідомив, що селянство не бажає бути колективізованим, тобто працювати під контролем держави-комуніта за її нарядами. Довелося припинити комуністичний штурм і запроваджувати економічну політику, яка повертала країну обличчям до капіталізму: з дозволом приватного підприємництва та вільного наймання робочої сили замість трудової

повинності, з припиненням спроб примусового втягнення багатомільйонного селянства в підконтрольні державі виробничі колективи, з відмовою від перетворення вільної торгівлі на централізований розподіл матеріальних благ, тобто з усім тим, що Ленін розглядав як соціалізм.

Після запровадження непу вважалося, що властиві капіталізму господарські форми виробництва й розподілу матеріальних благ — це державний капіталізм, але в державі, яка залишається під контролем партії більшовиків. Вважалося, що країна переживає перехідний період від капіталізму до соціалізму, а система влади й власності, замаскована після провалу комуністичного штурму назвою «воєнного комунізму», відродиться після того, як держава відбудує промисловість і запропонує селянським масам виробничі та споживчі продукти (не товари!), переконуючи їх перейти до колективної праці під державним омофором.

Ленін не розчарувався в новій економічній політиці, яка дозволяла швидкими темпами відроджувати господарство, а державі використовувати суто капіталістичні, як він вважав, методи й засоби господарювання (наприклад, державну торгівлю). Виступаючи в залі Большого театру, він підкреслив: «Неп продовжує бути головним, черговим, вичерпним гаслом сьогоднішнього дня [...]. З Росії непівської буде Росія соціалістична». 21 листопада 1922 р. газета «Правда» надрукувала цю останню публічну промову вождя. З промови випливало, що поки Росія буде непівською, вона не може бути соціалістичною.

Та вже під час переходу до непу Ленін заявив про економічну неможливість політики попередніх трьох років, здійснюваної в точній відповідності до вимог партійної програми 1919 р. За ці роки стала очевидною марність спроб налагодити облік суспільної праці безпосередньо в робочому часі, без опосередкування товарно-грошовими відносинами. Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть почати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За два роки нової економічної політики вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов прогнозувати припинення непу й повернення до політики «воєнного комунізму», тобто до нищення товарно-грошових відносин, як того вимагала програма РКП(б) 1919 р.?

* * *

16 грудня 1922 р. В. Ленін потрапив у Горки після чергового загострення хвороби. Його умонастрій у перші тижні був таким же, як під час виступу в залі Большого театру 20 листопада: поки Росія залишалася непівською, вона не могла бути соціалістичною. Проте стаття «Про кооперацію» давала іншу відповідь.

Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до й після 1921 р., але він починав із неймовірних тверджень: в умовах максимального кооперування населення сама собою досягається соціалістична мета; у непі ми зробили поступку селянину як торговцю, зробили поступку принципу приватної торгівлі, але саме з цього випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму [2, с. 30—39].

Ленін твердив у цій статті: «Кооперувати в достатній мірі широко й глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки й контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для колективізації та колгоспів. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просте зростання кооперації для нас тотожне [...] із зростанням соціалізму», Ленін знімав з порядку денного завдання відчуження засобів виробництва в селян. Він виділив у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільше простим, легким і доступним для селянства».

Змінивши думку про кооперацію, Ленін дістав змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за словами про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни опиралися, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя».

Запроваджуючи неп, Ленін допустив існування приватного підприємництва, але тільки на короткий період, поки держава не навчиться користуватися товарно-грошовими відносинами. Відома цілком відверта ленінська формула: хто — кого? Вважаючи неп перехідним періодом між капіталізмом і соціалізмом, він прогнозував у 1921 р. цілковите одержавлення економіки, тобто позбавлення всіх верств суспільства приватної власності на засоби виробництва. Натомість у статті «Про кооперацію» паралельно з державною власністю на засоби виробництва, яка під прикриттям симулякру «загальнонародної власності» фактично перебувала у власності вождів більшовицької партії, виникала приватна власність на засоби виробництва у володінні, розпорядженні й користуванні кооперативних організацій, перш за все, у сільськогосподарських кооперативах.

Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від звичного для більшовиків розуміння терміну «соціалізм». «Ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм», — робив Ленін остаточний висновок.

Концепт «кооперативного соціалізму» залишився нереалізованою альтернативою закладеному у програмі РКП(б) 1919 р. концепту побудови соціально-економічного ладу. Новий верховний вождь партії Й. Сталін повторним комуністичним штурмом у 1929—1933 рр. відновив будівництво соціально-економічного ладу, замаскованого Леніним назвою «воєнний комунізм». Щоправда, сталінський штурм відбувся із засвоєнням уроків нової економічної політики. Зокрема, робітники дістали право вільного вибору місця праці замість обов'язкової трудової повинності. Селяни потрапили в сільськогосподарські артілі замість комун, у зв'язку з чим дістали право користуватися колгоспною торгівлею за цінами попиту та пропозиції.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 45: Berezen 1922 — berezen 1923. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 45: Березень 1922 — березень 1923. Київ, 1974. XXVI, 697 с.]
2. Lenin, V.I. Ostanni lysty i statti: 23 hrudnia 1922 r. — 2 bereznia 1923 r. Kyiv, 1989 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Останні листи і статті: 23 грудня 1922 р. — 2 березня 1923 р. Київ, 1989. 118 с.]
3. Zapiska Durnovo. *Krasnaya nov.* 1922. 6: 178-201 [in Russian].
[Записка Дурново. *Красная новь.* 1922. Кн. 6. С. 178—201.]
4. Paups, R. Russkaya revolyutsiya. Ch. 2. Moscow, 1994 [in Russian].
[Пайпс Р. Русская революция. Ч. 2. Москва, 1994. 583 с.]
5. Vasetskiy, N.A. (Comp.). Trotskiy, L.D. K istorii russoy revolyutsii. Moscow, 1990 [in Russian].
[Троцкий Л.Д. К истории русской революции / Упор. Н.А. Васецкий. Москва, 1990. 446 с.]
6. Servis, R. Tovaryshi. Komunizm: svitova istoriia. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. Київ, 2012. 616 с.]
7. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 38: Berezen — cherven 1919. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 38: Березень — червень 1919. Київ, 1973. XXVI, 561 с.]
8. Bukharin, N. & Preobrazhenskiy, E. Azbuka kommunizma. Populyarnoe obyasnienie programy RKP(b). Petersburg, 1920 [in Russian].
[Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Популярное объяснение программы РКП(б). Петербург, 1920. 322 с.]
9. Marks, K. & Enhels, F. Tvory. T. 4. Kyiv, 1959 [in Ukrainian].
[Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т. 4. Київ, 1959. XV, 591 с.]
10. Paups, R. Rossiya pri bolshevikakh. Moscow, 1997 [in Russian].
[Пайпс Р. Россия при большевиках. Москва, 1997. 583 с.]
11. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 31: Berezen — kviten 1917. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 31: Березень — квітень 1917. Київ, 1973. XXV, 645 с.]
12. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 41: Traven — lystopad 1920. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 41: Травень — листопад 1920. Київ, 1974. XXXII, 670 с.]
13. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 36: Berezen — lypen 1918. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 36: Березень — липень 1918. Київ, 1973. XXVI, 705 с.]
14. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 35: Zhovten 1917 — berezen 1918. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 35: Жовтень 1917 — березень 1918. Київ, 1973. XXX, 576 с.]
15. Vosmoy sezid RKP(b). Mart 1919 goda. Protokoly. Moscow, 1959 [in Russian].
[Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва, 1959. 602 с.]
16. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 44: Cherven 1921 — berezen 1922. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 44: Червень 1921 — березень 1922. Київ, 1974. XXIII, 702 с.]

17. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 37: Lypen 1918 — berezen 1919. Kyiv, 1973 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 37: Липень 1918 — березень 1919. Київ, 1973. ХХІХ, 713 с.].
18. Kulchytskyi, S. Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919—1928). Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ, 1996. 396 с.].
19. Lenin, V.I. Povne zibrannia tvoriv. T. 43: Berezen — cherven 1921. Kyiv, 1974 [in Ukrainian].
[Ленін В.І. Повне зібрання творів. Т. 43: Березень — червень 1921. Київ, 1974. ХХІІІ, 527 с.].

Надійшла / Received 20.02.2026

Stanislav KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20—30s of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
s_kul@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

THE EVOLUTION OF V. LENIN'S VIEWS
ON SOCIALISM (1917—1923)

Objective: to establish what exactly V. Lenin meant when, contrary to previous ideas about the essence of socialism, he stated without explanation in his dying testament: “we are forced to recognize a radical change in our entire view of socialism.” **Methodology.** The study of the changing views of the supreme leader of the Bolshevik Party on the essence of the socio-economic system and the socio-political regime being built in Russia is based on a civilizational approach to history, and applies the principles of historicism, regularity, and content analysis. **Scientific novelty.** The text highlights the uniqueness of the Russian-Soviet state socialism created through propaganda and terror, whose totalitarian nature entailed the fusion of the state with society and combined the political and economic subjugation of a society expropriated by the Bolshevik leaders with the paternalistic attitude of the state — which they themselves had expropriated — toward its citizens. It would be wrong to call the communist assault of 1918—1920 a failure. Unlike Marx's utopian Communo-socialism, to which Lenin always swore allegiance, Communo-Bolshevism proved to be feasible. The Bolshevik “revolution from above” allowed the leaders to create a multi-million-strong army, which suppressed the resistance of the White Guard generals, thanks to its size. At the same time, attempts by Bolshevik commissars to undermine the free market and introduce state distribution of material goods between producers and consumers (product exchange) led to ruin, chaos and famine. The economic collapse forced Lenin to halt the onslaught of 1918—1920. The Bolshevik Party shifted to a policy that recognized commodity-money relations, the free market and private enterprise. For the sake of camouflage, the Supreme Leader declared the previous policy to be “war communism” — that is, communism imposed by the civil war in Russia — which supposedly had nothing in common with the socio-economic and socio-political reforms envisaged in the RCP(b)'s program. In fact, Lenin did not abandon the policy of 1918—1920 in 1921, but began to call on the Bolshevik Party and the state he ruled under the slogan “Who will defeat whom?” to take control of commodity-money relations in the public sector and gradually destroy private entrepreneurs. After the introduction of the New Economic Policy, the tasks he had set in 1918—1920 remained unchanged:

to transfer all means of production owned by society to state ownership, i.e. to supplement the political dependence of society on the state with economic dependence. **Main results.** As early as October 1921, Lenin began calling for the use of capitalist management methods in the nationalized “command heights” of the economy. After February 1922, the term “product exchange” disappeared from the leader’s vocabulary. He understood that the state-commune, i.e. the Bolshevik Party, which had merged with the councils of workers’ and soldiers’ deputies, was capable of putting commodity-money relations at its service and destroying the private capital that had been temporarily allowed into the economy. Finally, in his political testament, he rejected the complete transfer of private property to state ownership and argued for the need to introduce a cooperative form of ownership of the means of production, which was to exist alongside state ownership. This eliminated the need for forced collectivization (i.e., the expropriation of private property) of the multimillion-strong peasantry, which posed countless dangers to the country. The parallel existence of two forms of ownership destroyed the structure of state socialism, which Lenin had been developing throughout his previous life. However, the Bolshevik Party, led by the new supreme leader Joseph Stalin, refused to reconsider its policy of building state socialism, which Lenin had disguised in 1921 under the name “war communism.” Stalin carried through to the end the implementation of Lenin’s earlier policy of 1918—1920, not stopping at mass repression and even genocide.

Keywords: *commodity-money relations, free market, war communism, state commune, Communo-Bolshevism, product exchange, new economic policy, state farm, agricultural commune, cooperative.*